Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Yaz / Summer Sayı/Issue: 44
Sayfa / Page:171-191
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 15.01.2019
Kabul/Accepted: 22.04.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA VAN'IN KENT TURİZMİ OLANAKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

INVESTIGATION OF THE URBAN TOURISM POSSIBILITIES OF THE CITY OF VAN IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KELEŞ ERİÇOK
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
ORCID: 0000-0002-3476-0572, akericok@gmail.com

Öz

Tarihsel süreçte kentler sürekli bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Tarih öncesi çağlardan günümüze kadar insanların yaşam biçimleri, üretim ve tüketim ilişkileri kentlerin değişimini etkilemiştir. 18. yüzyılda sanayi devrimi sonrasında kentler ticaret merkezleri olmuştur. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte Dünyada üretim-tüketim biçimleri ve uluslararası sermaye akışı değişmiştir. Bunun sonucunda da kentler daha çok önem kazanmıştır. Küreselleşme ile birlikte çeşitli alanlarda ortaya çıkan değişimler turizm sektörüne de etki etmiştir. Deniz-kum-güneş temalı klasik turizm anlayışının dışında; kent turizmi, kültür turizmi, kırsal turizm, eko turizm, dağ turizmi, gastronomi turizmi gibi alternatif turizm biçimlerine ilgi artmıştır. Kent turizmi Van'ın ekonomisini geliştirmek için oldukça önemli bir fırsattır. Bu çalışma, küreselleşme sürecinde Van'ın kent turizmi olanaklarını ortaya koymayı, bunun için de sahip olduğu doğal ve tarihi değerlerin korunması gerektiğine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bunu yapabilmek için öncelikle kentlerin değişen rolü küreselleşme bağlamında irdelendikten sonra kent ve turizm ilişkisi değerlendirilmiştir. Son olarak da Van'ın kentsel gelişimi irdelenmiş ve kent turizmi olanakları tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında, Van'ın günümüze kadar gelen tarihsel gelişim sürecinin irdelenmesi, yerele özgü değerlerin tespit edilmesi açısından önemli ve gereklidir.

Anahtar Kelimeler: küreselleşme, kent turizmi, Urartu, Van.

Abstract

Throughout history, cities have undergone continuous changes and transformations. Lifestyles and the relationship between production and consumption have influenced the transformation of cities from prehistory until today. Cities became centres of trade after the industrial revolution in the eighteenth century. International capital flows and production/consumption types changed after de-

velopments in information and technology. As a result, cities have gained more importance. Globalization caused changes in several fields, including tourism. This led to the rise of urban tourism, cultural tourism, rural tourism, eco-tourism, mountain tourism, gastronomy tourism, etc. alternative tourism, somewhat displacing sea-sand-sun tourism. Urban tourism is a very important opportunity for Van Province to develop its economy. This study aimed to indicate the facilities for urban tourism of Van and draw attention to the necessity to protect its natural and historical values. To do so, it examines the changing role of cities in the context of globalization and evaluates the relationship between cities and tourism. Finally, it examines Van's urban development and identifies urban tourism facilities. This study indicates the importance and necessity of examining the historical development of Van up to the present to determine its local values.

Keywords: globalization, urban tourism, Urartu, Van.

Giriş

Tarihsel süreçte ilk çağlardan itibaren insanlar çeşitli nedenlerle sürekli yaşadıkları yerlerden başka yerlere seyahat etmişlerdir (Bahar, 2016: 3). Her ne kadar sanayi devrimi öncesinde ticaret, sağlık, eğitim, spor gibi amaçlarla yapılan seyahatler günümüzdeki anlamıyla turizm kavramıyla açıklanamasa da, farklı şekillerde tanımlanmakla birlikte en genel anlamıyla turizm, insanların yaşadıkları yer dışına yaptıkları seyahatlerin tamamını içermektedir. Turizmle ilgili yazına bakıldığında II. Dünya Savaşından sonra, ulaşımda ve özellikle havacılıktaki gelişmelere paralel olarak turizm faaliyetlerinin artmış olduğu görülmektedir. 1990'larda tur operatörlerinin taksitlendirme ve erken rezervasyon gibi farklı pazarlama politikaları geliştirmesiyle birlikte artış gösteren turizm faaliyetleri (özellikle kitle turizmi), doğal ve kültürel kaynaklar üzerinde baskı yaratmaya başlamıştır. Söz konusu kaynakların yenilenemez kaynaklar olması nedeniyle; doğal ve tarihi çevre üzerinde baskı yaratan, sosyal ve kültürel sorunlara yol açan kitle turizmine alternatif olarak yeni turizm arayışları gündeme gelmiştir. Özellikle sürdürülebilir gelişme kavramının her alana yayılması ve her sektörün kendi içinde "sürdürülebilirlik" yaklaşımları geliştirmesi, çevre bilincinin artması, bireylerin klasik kitle turizmi yerine farklılaşan ürün ve hizmetlere yönelmesi, turizmden kazanılan ekonomik gelirin belirli bir bölgeye değil diğer bölgelere de dağılmasını sağlayacak turizm çeşitlenmelerini sağlamıştır (Bahçe, 2016: 12).

Hızla büyüyen ve gelişen turizm sektöründe; küreselleşme sürecinde gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri, ulaşım ve konaklama seçeneklerinin çeşitlenmesi, bireylerin serbest zamanlarının ve gelir düzeylerinin artması ile birlikte turist tercihlerinden kaynaklanan değişimler meydana gelmiştir. Bireyler özel ilgileri doğrultusunda ürün ve hizmet arayışına girmişlerdir. Bunun sonucunda da bireylerin özel ilgileri doğrultusunda; kent turizmi,

doğa turizmi, kültür turizmi, gastronomi turizmi, macera turizmi, spor turizmi gibi farklı turizm türleri gelişmiştir. Turizm faaliyetlerindeki çeşitlenme ve kentlerin ekonomik aktörler olarak önem kazanması ile birlikte, tarihsel ve kültürel niteliğe sahip alanları deneyimlemek, sanatsal etkinliklere katılmak, alışveriş ve iş seyahati gibi etkinlikleri kapsayan kent turizmine olan ilgi artmıştır (Özer, 2016: 47-50). Kent turizmi; tarihi, kültürel, doğal ve benzeri yerel değerlerini koruyabilen kentler için bir rekabet gücü ve ekonomik gelişme fırsatı doğurmuştur. Bir kentin sahip olduğu tarihi ve kültürel değerler, kent turizmine yönelik talebin artmasında önemli etkenlerden biridir. Bu nedenle çalışmanın amacı Van'ın yerele özgü değerlerini tespit ederek, kültürel açıdan kent turizmini destekleyen olanaklarını ortaya koymaktır.

Küreselleşme, Kentler ve Kent Turizmi

Her ne kadar tarihsel süreçte kentler sürekli dönüşüm yaşamış olsalar da en büyük değişim 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmıştır (Işık, 1999: 163). Küreselleşme ile kentler, sermayenin yeniden üretim merkezi haline gelmiştir. Küreselleşme ile birlikte sanayiye dayalı üretim biçiminden bilgiye dayalı üretim biçimine geçilmiştir. Bilgi teknolojilerinin gelişimiyle kentler hizmetler sektörünün yoğunlaştığı bilişim merkezleri haline gelmiştir. Yeni teknolojilerden yararlanılarak üretimin yeniden örgütlenmesi (Freeman ve Perez, 1988: 895,896) ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler, yeni ekonomik ve sosyal düzenin oluşmasını sağlamıştır. Bu yeni düzende sınırlar önemini yitirmiş ve mekân kavramı farklı bir içerik kazanmıştır. Bu süreçte sadece devletlerarasında değil, kentler ve bölgeler arasında ekonomik, toplumsal ve politik ilişkiler yoğunlaşmıştır[1]. Ekonomik birim olarak kentler ve bölgeler önem kazanmıştır (Sassen, 1994: 1; Wirth, 2002: 81; Eraydın, 2001: 369-370). Küreselleşme ile birlikte kentsel doku, uluslararası gelişmelere paralel olarak yeniden şekillenmeye başlamıştır.

Değişen dünya düzeninde kentler tüketim merkezi haline gelmiş ve uluslararası sermayeden daha fazla pay alabilmek için ekonomik, siyasi ve kültürel alanda birbirleriyle yarışır hale gelmiştir. Yapılı çevreye yönelen sermaye, kültürel ve çevresel değerleri yok sayan yoğun yapılaşma eğilimini de beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda çevresel ve kentsel değerler göz ardı edilerek kentlerin fiziki mekânlarında değişimler başla-

1 Giddens (1990: 64), küreselleşmenin zaman ve mekân boyutunda toplumları birbirine yakınlaştırdığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte toplumların tarihsel gelişim süreçlerindeki farklılıklar, değişen yerel ve coğrafi özellikler birer zenginlik olarak toplumsal etkileşimde önemli rol oynamaktadır. Robertson'un (1992: 27-31) da belirtiği gibi, her kent kendi zamansal ve mekânsal nitelikleri ile küresel ölçekte etkileşmektedir. Ayrıca söz konusu etkileşimin boyutu ve kapsamı da farklılık göstermektedir.

mıştır. Kentlerde benzer yapı malzemesi ve yapı teknolojilerinin kullanımının artması sonucunda kentler özgünlüklerini ve kimliklerini kaybetmiş, birçok kent birbirine benzer hale gelmiştir.

Türkiye'de de benzer şekilde 1980 sonrası değişen dünya düzenine uyum çabalarının kentsel mekâna yansıması yapı ve nüfus yoğunluğunun artması ve işlev değişikliği şeklinde olmuştur. Bu süreçte geleneksel ticaretten alışveriş merkezlerine, yöreye özgü ahşap, doğal taş gibi yapı malzemesinden tek tip betonarme yapı malzemesine geçiş olmuştur. Üretim tesislerinin yerini tüketim odaklı alışveriş merkezleri ve konut siteleri almıştır. Bu süreçte kentlerin giderek tekdüzeleştiği, birbirine benzemeye başladıkları görülmektedir. Bir taraftan bütün kentler aynılaşırken diğer taraftan kentlerin rekabet sürecinde yerel özgünlükleri vurgulanmaya başlanmış, marka değerler yaratma stratejileri gündeme gelmiştir. Yerel kültür ve özellikler rekabet gücü kazanmanın önemli ögeleridir (Eraydın, 2001: 370). Bu süreçte kentler, yerele özgü tarihi ve kültürel değerlerini ön plana çıkararak turizm ekonomisinden daha fazla yararlanmaya çalışmıştır. Kentler olumlu imaj yaratarak diğer kentlerden farklılaşmaya odaklanmıştır.

Diğer yandan, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, insanların yaşam standartlarının ve seyahat etme eğilimlerinin artması, boş zamanların artması ve seyahatle ilgili çeşitli organizasyonlar, turizm sektörünün gelişmesine etki etmiştir. Bu dönemde sosyal statüler de bireylerin tüketim biçimleriyle belirlendiği için farklı tüketim biçimleri ortaya çıkmış, turist eğilimlerinde farklılaşma olmuştur. Daha önce deneyimlenmemiş yerel kültürleri keşfetme eğilimleri yerele özgü değerlerin önemini gündeme getirmiştir (Emekli, İbrahimov, Soykan, 2006: 4).

Alternatif turizm türlerinden biri olan *kent turizmi* sosyal, kültürel, sanatsal amaçlarla kentlere yapılan ziyaretlerdir. Kent turizmi bölgesel gelişim ve istihdam açısından kente fayda sağlamaktadır (Europian Commision, 2000; Dinçer, 1993). Kent turizmini diğer turizm türlerinden ayıran özelliği, ziyaretçilere farklı ürün ve hizmet sunarak farklı turizm çeşitlerini içermesidir (Özer, 2016: 50). Turizmin, ekonomi ve kentlerin imajı üzerindeki etkisi diğer sektörlerden daha fazladır (Ashworth ve Page, 2011: 5). Ziyaretçilerin kentte kaldıkları süre içinde kentteki hizmetlerden yararlanmaları (konaklama, yeme-içme, alışveriş gibi) kent ekonomisine katkı sağlamaktadır. Turizm sektörünün gelişmesi ve kentin imajının iyileştirilmesi için yenilikçi stratejiler uygulanması turistlere ve yerel halka katkı sağlar. Turizm açısından kaliteli hizmet sunulması, sadece ziyaretçi sayılarında artış sağlamakla kalmayıp kentin yaşam kalitesini de artırmaktadır. Böylelikle kentler turizm aracılığıyla ziyaretçilere olanak sunarken büyümekte

ve gelişmektedir. Sürekli ikamet edilen yerdeki ürünlerin fiyat fazlalığı, ithalat kısıtlamaları, devlet düzenlemeleri gibi olumsuz nedenlerle, makul fiyatlarla ürün ve hizmetlerin sunulduğu bölgelere yapılan alışveriş amaçlı seyahatler kent turizmini destekleyen unsurlardandır (Özer, 2010: 22). Günümüzde Van'ın kent turizmine yönelik sahip olduğu en temel çekici unsur İran'dan gelen ziyaretçilere sunduğu alışveriş olanağıdır.

Laws ve Le Pelley'e (2000: 230) göre, ziyaretçilere çekici gelen tarihi ve kültürel değerler taşıyan şehirlere sahip olan Avrupa, kent turizminin en yoğun yaşandığı bölgedir. Avrupa şehirleri sahip oldukları tarihi ve kültürel değerleri başarılı bir şekilde pazarlamaları nedeniyle kent turizmi gelişmektedir. Türkiye'de farklı tarihi ve kültürel çekiciliklere sahip pek çok kentin olması, kent turizminin tüm yıla yayılabilme olanağının olması gibi nedenlerle kent turizmi önem kazanmaya başlamıştır. Bunun en belirgin göstergeleri arasında birçok kentte tarihi yapıların restore edilerek yeniden işlevlendirilmesi, yeme içme kültürünün tanıtımına yönelik etkinlikler düzenlenmesi, marka şehirler oluşturmaya yönelik çalışmalar, büyük ölçekli spor ve kongre merkezleri yapılması yer almaktadır. Kent turizmi, müze ve tarihi eser ziyaretinin ötesinde ziyaretçilerin, diğer toplumların kültürel mirası, yaşam tarzı ve düşünme biçimini öğrenmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Kent turizmi aynı zamanda doğal ve kültürel mirası korumak, bu değerler hakkında farkındalık yaratmak ve geleneksel yaşam biçimlerindeki farklılıkları değerlendirmek için bir araçtır. Kitle turizminin yanında daha az sayıda insanın katıldığı bireysel turlarla gerçekleştirilen kent turizmi, doğal ve kültürel mirasa yönelik baskıları kontrol etmeyi kolaylaştırmaktadır.

Yerele Özgü Değerlerin Belirlenmesi: Urartu Mirası

Van denilince akla Urartu medeniyeti gelmektedir. Van ve çevresi zengin Urartu mirasını yansıtan tarihi bir dokuya sahiptir. Urartu Krallığı, M.Ö. 850-585 yılları arasında Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya'nın güneyinde yer almıştır (Kılıç, 2006: 97). Krallığın merkez bölgesi Van Kalesi ve çevresidir.

Urartuların Doğu Anadolu'da yayılım politikalarında yeraltı ve yerüstü zenginlikleri önemli rol oynamıştır (Pınarcık, 2012: 459). Urartuların Doğu Anadolu'daki izleri kayalıklar üzerine kurdukları kalelerde ve yazıtlarda incelenebilmektedir. Urartulardan günümüze kalmış çok sayıda yerleşim, kale, sulama kanalı, baraj ve gölet uygarlığın yaşam biçimi ve kültürünü tanıma şansı veren kanıtlardır.

Urartu döneminde kale yapıları idari merkez ve savunma amaçlı (Tarhan, 2005: 116) olmak üzere iki şekilde yapılmış ve yüksek tepelerde kurulmuşlardır. En önemli kaleler idari merkez olanlardır. İçinde saray,

tapınak ve yönetim yapıları yer almaktadır ve sık kuleli surlarla çevrilidir. Savunma amaçlı olanlar da surlarla çevrilidir ancak daha küçüktür ve içinde başka yapılar yoktur. Herhangi bir saldırı durumunda halkın ve askerlerin sığınması amacıyla kurulmuşlardır. Tepenin en yüksek yerine iç kale, eteklerinde ise yerleşim alanı kurulmuştur.

Urartu'da taş işçiliğinin ve madenciliğin gelişmiş olması Urartu mimarisinin de gelişmesini sağlamıştır. O dönemde, geleneksel toplum yapısı, kültür, teknolojik imkânlar, çevreden yer alan yapı malzemesi, yapı tiplerini etkilemiştir. Yapıların duvar kalınlığı, kapı/pencere büyüklüğü ve açılım yönü, çatı biçimi ve malzemesi, iklime bağlı olarak değişim göstermiştir. Yapıların, taş temel üzerine kerpiç duvarlarla üretilmesi dönemin geleneksel mimari anlayışını yansıtmaktadır (Avcı, 2015: 239).

Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa olarak bilinen Van Kalesidir (Pınarcık, 2014: 36). Tuşpa, Van Gölü kıyısında stratejik öneme sahip bir alanda yer alan Van Kayalığı eteklerinde inşa edilmiştir (Pınarcık, 2014: 44). Van Kalesi, 1918 yılına kadar yerleşim merkezi olarak önemini korumuştur. Günümüze kadar korunabilmiş yapılar; Sardur Burcu, iç kaleyi çevreleyen sur duvarları, kaya mezarları ve Analı-Kız Açıkhava Tapınağıdır.

Van'ın kuzeydoğusunda yer alan Toprakkale (Rusahinili), I. Rusa tarafından kurulan Urartu başkentlerinden biridir ve tanrı Haldi adına kurulmuş dinsel bir merkezdir. M.Ö. 735 yılında Asurluların Van Kalesini kuşatmasından sonra Kral II. Rusa yönetim merkezini, daha sarp ve stratejik olduğu için günümüzde Akköprü Mahallesi sırtlarında yer alan Toprakkale olarak adlandırılan kayalıklara taşımıştır[2].

Aşağı Anzaf Kalesi (M.Ö. 830-810) Van Kalesi'nin 11 km kuzeydoğusunda, Van –İran karayolunun yakınında, tarihi yolların kesişme noktasında ve savunma açısından önemli bir noktada kurulmuştur. Kalenin güneyinde yer alan sur duvarları ve yerleşim merkezine ait yapı kalıntıları 1980'li yıllarda Van-Özalp-İran yolu açıldığı sırada zarar görmüştür. Aşağı kaleden daha büyük olan Yukarı Anzaf Kalesi tarım ürünlerinin depolandığı üretim merkezi olarak kurulmuştur. Urartu yapım tekniğinin gelişim evrelerini yansıtan bir örnektir. Günümüzde Dereüstü Köyü sınırları içinde yer alan kale ve kale ile birlikte planlanan aşağı kent erken dönem Urartu yerleşim merkezi örneklerinden biridir[3]. Urartu Kralı II. Sarduri tarafından kurulan Çavuştepe Kalesi (Sardurihinili M.Ö. 764-735), Van'ın

2 http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Urartu%20Mimarisi/Urartu%20Mimarisi.htm (Erişim: 10.08.2018)

3 http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Urartu%20Mimarisi/Urartu%20Mimarisi.htm (Erişim: 10.08.2018)

25 km doğusunda Gürpınar yakınlarında yer almaktadır (Avcı, 2015: 37). İran'dan Tuşba'ya gelen tarihi yolu denetlemek amacıyla, diğer Urartu kaleleri gibi kayalıklar üzerinde kurulmuştur. Ekonomik, yönetimsel ve dini merkez konumundadır (Tarhan, 2005:116).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimsel ve coğrafi açıdan zor koşullarına rağmen Urartuların kendilerine özgü bir mimari yarattıkları görülmektedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan veriler Urartuların, kendine özgü kültürlerinin olduğunu ve ulaştıkları uygarlık seviyesinin ne kadar ileri olduğunu kanıtlamaktadır[4]. Urartular yerleştikleri coğrafyayı tarıma elverişli hale getirebilmek amacıyla günümüzde hala izleri görünen sulama kanalları açmış, barajlar ve yapay göletler yapmışlardır. Bu yapıtların çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. İlk olarak İşpuini tarafından baraj ve göletler kurulmuş, bunlar Van ovasının su ihtiyacını karşılayamadığı için, yaklaşık 2800 yıl önce Urartu Kralı Menua tarafından meyve ve sebze bahçeleri için 51 km uzunluğunda Minua (Şamran) Kanalı yapılmıştır. Yaklaşık 50 km uzunluğundaki kanal günümüzde halen sulama suyu ihtiyacını karşılamaktadır (Öziş, 1982: 10).

Minua Kanalı'nın başlangıç noktası Gürpınar ilçesi, Yukarı Kaymaz Köyü yakınlarında Bacet Dağının batı uzantısı olan kalker kayalıklardır. 1964 ve 1967 yıllarında Devlet Su İşleri tarafından belirli yerlerde kanalın güzergâhı değiştirilmiş ve ihtiyaç duyulan kısımlar beton ile kaplanmıştır. Başlangıçta Kurubaş Çayı'na dökülen kanal eklemelerle Akköprü (Engusner) Çayı'na kadar uzatılmıştır. Yapılan bu değişikliklerle kanalın bugünkü uzunluğu 52,800 km' ye ulaşmıştır (Erdoğan, 2006: 19; Öğün, 1970: 19).

Urartulara özgü farklı bir yapı geleneği de kaya kapılarıdır. Toprakkale'nin batısında yer alan, İşpuini ve oğlu Menua tarafından kayaya oyularak yaptırılan Meher Kapı (M.Ö. 820-810) anıtındaki yazıtta Urartu Krallığı'nın dini konusunda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Urartu inancına göre bu tür kaya kapılar dağların kapısıdır ve içinden tanrılar çıkmaktadır. Bu nedenle de kutsaldır[5].

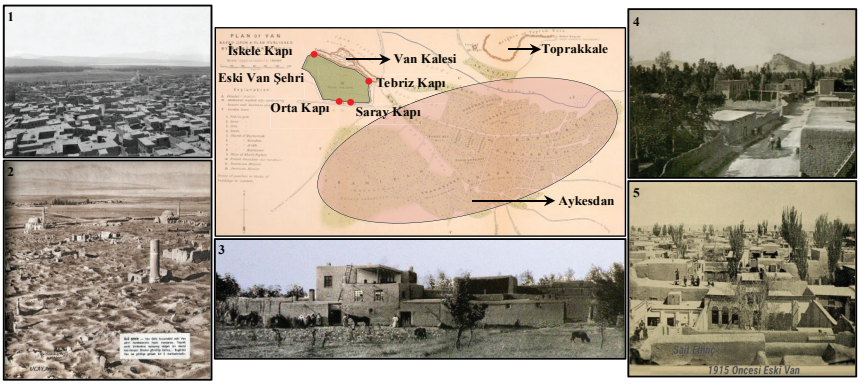
Süreç içinde çeşitli uygarlıkların egemen olduğu kent Urartu Krallığı yıkıldıktan sonra 1548'de Osmanlıların eline geçinceye kadar geçen süreçte sık sık istilalara maruz kalmış ve pek çok uygarlığın egemenliği

4 M.Ö. 9. yüzyılda Anadolu'da Urartuların kalelerde-insanların yerleştiği yerlerde- kanalizasyon gibi altyapı uygulamaları yaptığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Yılmaz, M. A. (2012). Urartu Yerleşimlerindeki Kanalizasyon Sistemleri. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2012 16(1):* 229-244.

5 http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Urartu%20Mimarisi/Urartu%20Mimarisi.htm (Erişim: 10.08.2018)

altına girmiştir. Kentte Urartu ve Osmanlı egemenliği dışında uzun süreli hâkimiyet olmamıştır (Deniz, 2015: 178).

Urartular döneminde kent Van Kalesi ve Toprakkale ile sınırlı iken 17. Yüzyıla kadar Van Kalesinin güneyinde *aşağı şehir* olarak bilinen alan (Eski Van Şehri) ve bu alanın dışında kentin günümüz yerleşim alanlarına doğru yayılan *aykesdan* adı verilen seyrek dokulu, bağ-bahçelerin yer aldığı alana doğru gelişmiştir. (Şekil 1.)

Şekil 1: Geçmişte Van[6]

Van kenti ve çevresi Urartu mirasına ilişkin günümüze kadar gelen birçok tarihi değer barındırmaktadır. Bunlar;

- Urartu yazıtları:
  - Van Kalesi,
  - Meher Kapı,
  - Minua Kanalı,
- Güçlü yol ağı,
- Yol üzerlerinde idari ve savunma amaçlı kaleler
- Tarımsal ve kentsel ihtiyaçlar için sulama sistemi;
  - Su kanalları,
  - Barajlar,
  - Göletlerdir.

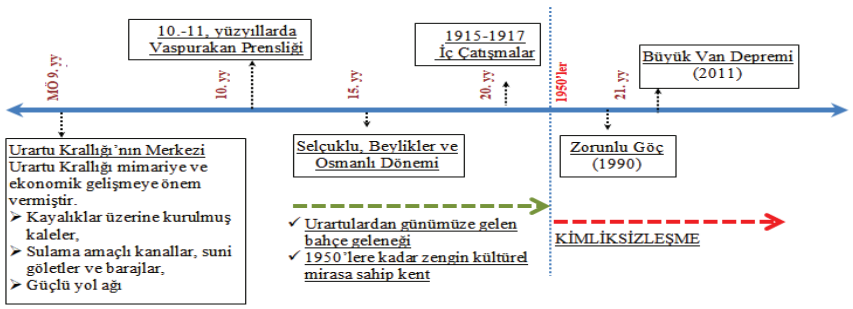
Bu eserler Urartu yaşam biçimi hakkında fikir sahibi olunmasını sağlamıştır. Ayrıca bu eserler bizlere Urartuların kendilerine özgü mimari yaklaşımları ve gelenekleri ile de değerli bilgi sunmaktadır.

6 Ortada yer alan harita Lynch, H.F.B. (1901). Armenia Travels and Studies. London: Longmans Green and co. eserinde yer alan haritadan üretilmiş, fotoğraflardan; 1,3,4 numaralı olanlar Hovannisian, R. G. (2016). Ermeni Van/Vasburagan. Tarihi Kentler ve Ermeniler içinde (s.14). İstanbul: Aras. 2 ve 5 numaralı fotoğraflar Ümit Kaya Çelebi arşivinden alınmıştır.

Van Kent Merkezinin Tarihsel Gelişimi ve Kent Turizmi Açısından Değerlendirilmesi

Tarihsel süreçte Van'ın mekânsal gelişimini etkileyen dört önemli kırılma noktası yaşanmıştır. Bunlardan ilk ikisi 1915-1917 yılları arasında yaşanan Rus ve Ermeni işgalleridir. Üçüncüsü 1980'li yıllarda bölgede etkili olan terör olayları sonucunda, 1990'lı yıllarda gerçekleşen zorunlu göçle birlikte kentte yaşanan hızlı değişimdir. Sonuncusu ise 2011 yılında olan büyük Van depremidir. (Şekil 2)

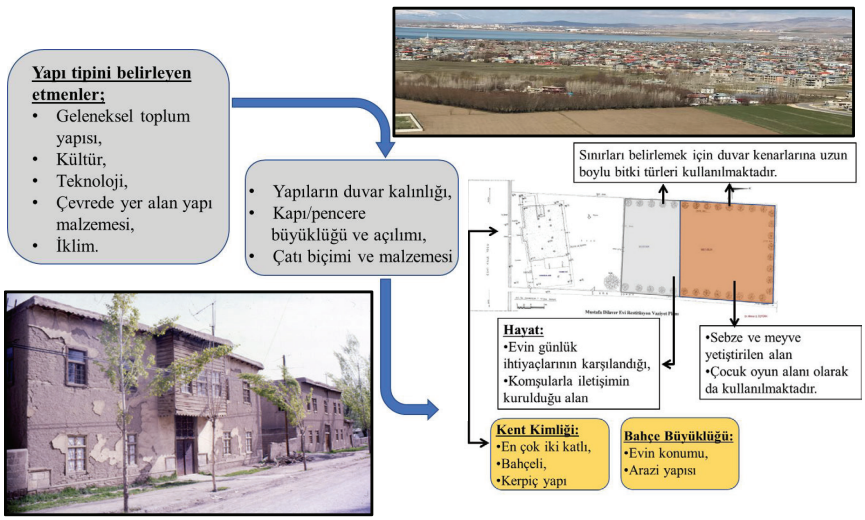
Kent 17. yy a kadar oldukça az bir gelişme göstermiştir. I. Dünya savaşı sıralarında (1915-1917) iç çatışmalara maruz kalmış (Çölemerikli, 2009: 20), Ruslar ve Ermenilerin işgaline uğramış ve tamamen yıkılmıştır. Van'ın tarihsel kimliğini oluşturan değerler 1915 yılı olayları ile tahrip olmuştur. Sonrasında da kent ova üzerinde günümüzdeki merkez civarında gelişim göstermiştir.

Şekil 2: Van'ın Tarihsel Gelişim Süreci

Eski Van şehri olarak bilinen sur duvarları içinde kalan alan, 1915-1917 yıllarında yaşanan işgallerle tahrip olmuştur. 1915 yılında yaşanan Rus işgalinden sonra kent, Van Kalesi'nin kuzeyinde yeniden kurulmuştur. Bu dönemde kentte, en çok iki katlı, bahçeli ve kerpiçten yapılmış yapılar yer almaktadır. Ayrıca Urartu uygarlığı döneminden gelen bağ ve bahçe kurma geleneği vardır. Kentte 19. yüzyılın sonlarına kadar bahçe kurma geleneği devam etmiştir. Bu dönemde kent dokusunu bağ ve bahçelerin ağırlıklı olduğu az yoğun konut alanları oluşturmaktadır. Van bahçelerinin büyüklüğü evin konumu ve arazi yapısına göre belirlenmektedir. Genel olarak işlevsellik ön plandadır. Bahçelerin mekân organizasyonuna bakıldığında; kullanımın ön planda olduğu, bahçede yeme içme, dinlenme, eğlenme, oyun oynama gibi ihtiyaçların gerçekleştirildiği görülmektedir

(Alp, 2016). Bahçeler genel olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım yani eve yakın olan kısım "hayat" olarak adlandırılmaktadır. (Şekil 3.) Bu kısım evin günlük ihtiyaçlarının karşılandığı, komşularla iletişimin kurulduğu alandır. Bahçenin bu kısmı daha organik bir yapıya sahiptir. Bahçenin ikinci kısmı sebze ve meyve yetiştirilen alandır. Bahçenin bu kısmı çocuk oyun alanı olarak da kullanılmaktadır. Bahçelerde genel olarak duvar kenarlarına sınırları belirlemesi için uzun boylu bitki türleri kullanılmıştır (Alp, 2016: 35).

Şekil 3: Van'ın Geleneksel Konut Yapısı[7]

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve Cumhuriyetin kurulmasıyla toplumsal yaşamda değişimler yaşanmıştır. 1930'lu yıllarda devlet eliyle sanayi yapıları ve devlet kurumları inşa edilmeye başlanmıştır. 1930'larda bir tarafta Osmanlı mimarisinin ögelerinin kullanıldığı gelenekçi bir üslup hâkimken diğer tarafta Cumhuriyetin benimsediği modern üslupta yapılar yapılmıştır. Cumhuriyet Caddesi üzerinde yapılmış olan Tekel Binası bu dönemin örneklerindendir. (Şekil 4)

7 Geleneksel Van evi plan şeması Alp 2016'dan alınarak yeniden üretilmiştir. Fotoğraflardan sol alttaki, Çavuşbaşı Sokak'ta yer alan Niyazi Dayıoğlu, Hamdi Dinler evine aittir ve Ümit Kaya Çelebi arşivinden alınmıştır. Sağ üstte yer alan fotoğraf ise Van Kalesi üzerinden kuzeybatı yönünde kent dokusunun bir parçasıdır ve yazarın kişisel arşivine aittir.

Şekil 4: Tekel Binası, Cumhuriyet Caddesi (Ümit Kaya Çelebi Arşivi)

1940'larda geleneksel formlar yeniden üretilmeye başlanmıştır. Diğer bir deyişle yöresel mimari modern üslupla yeniden yorumlanmıştır. Van'ın kendine özgü kültürünü yansıtan birkaç örnek dışında uygulanmamıştır. (Şekil 5)

Şekil 5: 1940'lı yıllar Cumhuriyet Caddesi (Ümit Kaya Çelebi arşivi)

1950'li yıllarda geleneksel formlar taklit edilmiştir. Bu dönem aynı zamanda yerleşme dokularının hızlı değiştiği kentsel mekânda gecekonduların üretildiği dönemdir. Kent 1950'li yıllara kadar Urartu uygarlığının değerleri üzerinde zengin bir kültürel mirasa sahip bir kent özellikleri

taşırken özellikle bu dönemden sonra değişmeye başlamış, günümüzde ise algılanması zor bir mekânsal organizasyona sahip bir kente dönüşmüştür.

1965 yılında kat mülkiyeti kanunu ile birlikte kar amaçlı olan yap-sat modeli gelişmiş, geleneksel yaşam biçimlerine uymayan yeni bir yapı kültürü oluşmuştur. Bu dönem kentlerin fiziki mekânında değişimlerin başladığı önemli kırılma noktalarından biridir. Bu döneme kadar yapılar, mimarın yeteneğini sergilediği alanken 1970'li yıllarda müteahhide en çok karı sağlayacak projelerin üretilmesi hedeflenmiştir. İlerleyen yıllarda yöresel yapıların ve açık-yeşil alanların yerini çok katlı apartman blokları almıştır. (Şekil 6.)

Şekil 6: 1960'lı ve 1970'li Yıllar Cumhuriyet Caddesi (Ümit Kaya Çelebi Arşivi)

Yap-sat modeli konut alanları sıradanlığa yol açmış, bütün kentler birbirlerine benzeyerek özgün niteliklerini ve kimliklerini yitirmeye başlamıştır. 1970'li ve 1980'li yıllarda devlet yapıları inşa edilmiştir. Bu yapılar, fiziki mekânı insan ölçeğinden uzaklaştırmıştır. (Şekil 7)

Şekil 7: Hükümet Konağı, Merkez Bankası, Cumhuriyet Caddesi[8]

1914-1980 yılları arasında kent makro formu fazla değişmemiştir. 1940'lı yıllarda havalimanının faaliyete geçmesi, 1960'lı yıllarda da Tatvan'la ilişkiyi sağlayan demiryolu bağlantısının sağlanması kentin İskele Caddesi boyunca ve Edremit yönünde gelişimini güçlendirmiştir.

Van'ın kent kimliği 1980'li yıllardan sonra değişmeye başlamıştır. Kentin büyüme sürecinde yeni konut alanlarının inşasıyla büyük bahçeler yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. 1990'larda kentin temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olmasına rağmen güvenlik nedeniyle yayla ve mera alanlarının kullanılamaması nedeniyle tarımsal üretim ve hayvan-

8 Birinci şekil Ümit Kaya Çelebi arşivi, ikincisi ise kişisel arşive aittir.

cılıkta önemli üretim düşüşleri olmuştur (Keskinok, 2009: 213,217). Bu durum da kırsal alandan kente yoğun göçün yaşanmasına neden olmuştur (Yılmaz, 2014: 44).

Bunun yanı sıra güvenlik gerekçesiyle köylerin boşaltılması sürecinde kente zorunlu göç söz konusu olmuştur. 1990'lı yılların başına kadar göç alarak düzenli büyüme süreci yaşayan kentte, zorunlu göçle birlikte kısa süre içinde kente nüfus yığılması olmuştur ve kent çarpıcı biçimde değişmiştir (Keskinok, 2009: 208). Zorunlu göçün kent mekânındaki yansıması planlı alan dışında gecekondu bölgesinin gelişmesi olmuştur. Zorunlu göçe maruz kalan kesim kentsel üretimde sınırlı deneyime sahip olduğu için kırsal üretime ilişkin becerilerini kentte uygulamaya başlamışlardır. (Şekil 8)

Şekil 8: Zorunlu Göçün Kentsel Alandaki Etkileri: Bostaniçi Mahallesi

Zorunlu göç, Van'ın kentleşme sürecinde önemli kırılma noktalarından biridir. Kentsel/toplumsal bellekte, sosyal, ekonomik ve kültürel yapıda önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu süreçte; kentin fiziki dokusu bozulmuş, geleneksel kent dokusu değişmiştir. Plan değişiklikleri, planlanmış alanlarda parçacı kararlarla yoğunluk artırımları ve planlara aykırı

yapılaşma kentsel mekânın kalitesini azaltmıştır. Kentte, altyapısı yetersiz, sosyal donatıları yetersiz, niteliği düşük konut alanları oluşmuştur. Zorunlu göçle gelen nüfus, yürürlükteki planın öngörülerine uygun imarlı alan üretilemediği için kentin planlanmış alanının tümüyle dışında yerleşmiştir (Keskinok, 2009: 226). Kentin göçle büyüyen mahalleleri; Hacıbekir, Karşıyaka, Süphan, Yenimahalle, Şabaniye, Eminpaşa, Esenler ve Bostaniçi mahalleleridir (Deniz, 2015: 180).

Van'ın kentsel gelişme sürecindeki son kırılma noktası olan Van depremiyle kentte büyük yıkım olmuştur. Günümüzde kent depremin etkilerini büyük oranda atlatmış olmasına karşın kent planlarına yapılan tadilatlarla kentsel mekân; altyapısı, yeşil alanı, otoparkı yetersiz bir yerleşim alanı haline dönüşmüştür. Bu süreçte tarihi bir kent kimliğine ve dokusuna sahip olan kentte günümüzde, geçmişin izlerinin yerine formu net olmayan, çeşitli eklentilerle şekillenen yapılar yoğunlaşmış ya da bulunduğu yerle ilişkisi olmayan örnekler üretilmiştir (Şekil 9) (Şekil 10) (Şekil 11). Türkiye'de 1980 sonrası gözlenen kentleşme eğilimleri (lüks konutların inşası, artan yeni tüketim mekânları, kent çeperlerinde saçaklanma ve gecekondu mahalleleri gibi) Van'da da gözlemlenmektedir.

Şekil 9: Van Evi Örnekleri

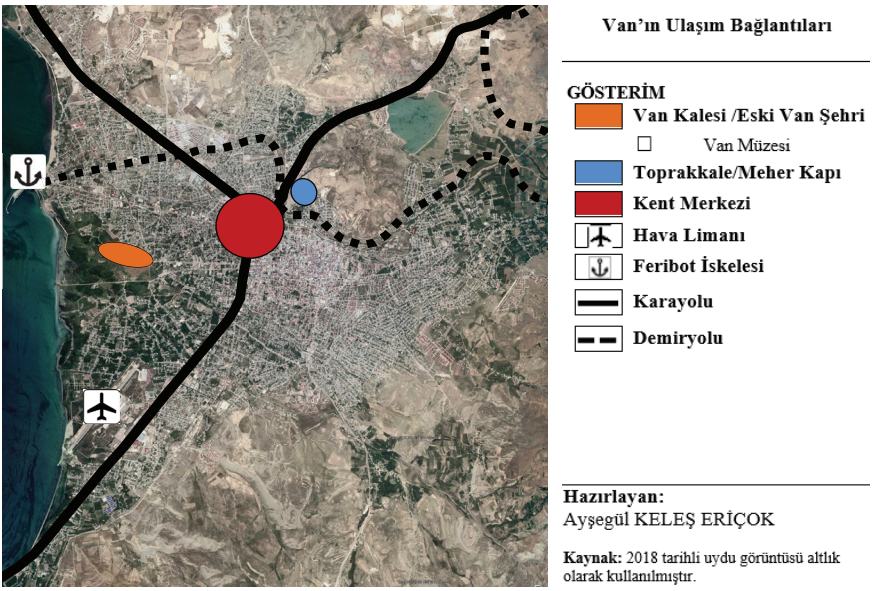
Şekil 10: Van Müzesi

Şekil 11: Van City Alışveriş Merkezi

Van her ne kadar kentler arasındaki gelişmişlik düzeyi olarak alt sıralarda yer alsa da kendi bölgesi içinde değerlendirildiğinde; tarihsel avantajlara sahiptir ve bölgesi içinde merkez konumundadır. Kente ulaşımı iki önemli karayolu sağlamaktadır. Bunlardan biri, İstanbul ve Ankara'dan gelen, Erzurum üzerinden kente bağlanan yol; diğeri ise Adana'dan gelen ve Diyarbakır üzerinde kente bağlanan yoldur. Bu yollar Van'da birleştikten sonra kentin doğusundan Kapıköy sınır kapısı aracılığıyla İran'la bağlantıyı sağlamaktadır. Kent merkezine 8 km uzaklıkta havalimanı yer almaktadır. Ayrıca diğer bir ulaşım ağıda İstanbul'dan İran'a kadar devam eden demiryoludur[9] (Şekil 12).

9 Van, Merkez ve Çevresi İlave ve Revizyon 1/1000 Uygulama İmar Planı Merkez Etabı Plan Açıklama Raporu 2013: 32-36.

Şekil 12: Van'ın Ulaşım Bağlantılar

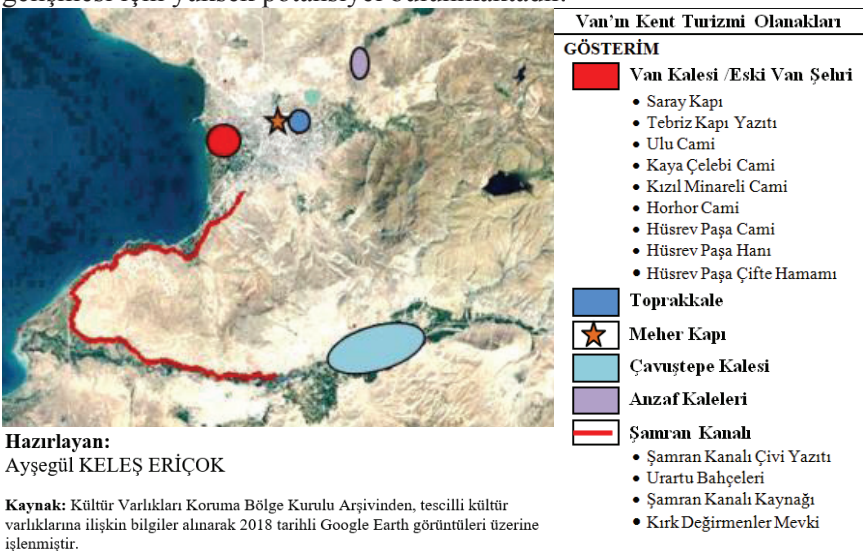
Van'ın kent merkezine baktığımızda, belirgin bir mekânsal özgünlükten bahsedilememektedir. Her ne kadar tarihte yaşanan çatışmalar, deprem gibi kırılma noktaları kentin sürekliliğini kaybetmesinde büyük rol oynasa da, kentteki yeni yapılaşma eğilimleri de özgün ve yerel kimliği yansıtmaktan uzaktır. Yine de kent içinde yer alan tarihsel değerler, zengin Urartu koleksiyonuna sahip kent müzesi, kentin bölgesindeki merkezi konumu ve havaalanının yakınlığı, kent merkezi için büyük avantajdır.

Değerlendirme

Geçmişten günümüze tarihi gelişimini incelediğimiz kentin sahip olduğu olanakları değerlendirdiğimizde her ne kadar kentte herhangi bir büyük antik yerleşim izine rastlanmasa da Urartu Krallığı'na ait arkeolojik miras (kaleler, höyükler ve nekropoller, su yapıları) ve el sanatlarını içeren somut olmayan kültürel miras ögelerinin yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planında (2007-2013) Van ve çevresi, *Urartu Kültür ve Turizm Gelişim Bölgesi* olarak öngörülmüştür. Kent ve çevresinde Urartu uygarlığının inanç sistemi ve yaşam biçimi hakkında fikir veren odak noktaları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Van Kalesi ve çevresidir. Diğerleri ise; Çavuştepe Kalesi, Şamran Kanalı, Toprakkale, Meher Kapı, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleridir (Şekil 13.).

Van, zengin Urartu mirası ve yakın çevresinde yer alan doğal, tarihi ve kültürel dokusu ile kent turizmi olanağı taşımaktadır. Kentin bölgesel merkez niteliği de göz önüne alındığında, kültür turizmi yoluyla

ekonomik dönüşümün yaratılabileceği, yöreye özgü ürün ve hizmetlerin çeşitlendirilebileceği, kültürel miras değerlerine dayalı yerel ekonominin gelişmesi için yüksek potansiyel bulunmaktadır.

Hazırlayan:
Ayşegül KELEŞ ERİÇOK

Kaynak: Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu Arşivinden, tescilli kültür varlıklarına ilişkin bilgiler alınarak 2018 tarihli Google Earth görüntüleri üzerine işlenmiştir.

Şekil 13: Van İlinin Kent Turizmi Olanakları

Sonuç

Günümüzde Van'ın mekânsal gelişimi sahip olduğu tarihsel değerleri ve kent kimliğiyle olan ilişkisi kurulmadan meydana gelmiştir. Van, çevresindeki illerin bölgesel çekim merkezinde olmasına rağmen bu durumu kentsel gelişmesine yeterince yansıtamamıştır. Bu durumun başlıca nedenleri arasında; aşırı göç ve hızlı nüfus artışı karşısında yerel yönetimlerin yanlış uygulamaları, işsizlik ve yoksulluk yer almaktadır.

Van'ın kendine özgü kültürünü yaşatabilmek, kent turizmi amacıyla kente gelecek turist sayısını artırabilmek için kopyacılıktan arınmış, geleneklerle bağını koparmamış, bulundukları mekân ve zamanla, kısacası bağlamla olan ilişkisi tanımlı modern yapı üretme yaklaşımı sergilenmelidir. Bunun içinde geçmişe ait ve geleneksel mimari formlar dikkatle incelenmeli gelecekte yaratılacak mimariye yol gösterici olarak kullanılmalıdır.

Bu çalışmada kent turizmi amacıyla kente gelecek olan ziyaretçilere Urartu kültürünü deneyimleme imkânı veren en belirgin noktalar tanımlanmıştır. Bu noktalar arasında ilişkiler kurarak günübirlik veya birkaç günlük olanaklar sunan gezi rotaları oluşturulmalıdır. Gezi rotalarının belirli duraklarında kente özgü el sanatları ve kültür ögelerini içeren ürünlerin tanıtımı ve uygulama olanakları yaratılmalıdır. Ayrıca kentin tanınır-

lığını sağlamaya yönelik görsel ve işitsel tanıtım projeleri hazırlanması ve her türlü medya organları aracılığıyla sunulması gerekmektedir.

Bütün bunların yanı sıra, Van'da tespit edilen kent turizmi olanaklarını değerlendirilebilmek ve kente turist çekebilmek için:

- Ulaşım ve hizmet altyapısının geliştirilmesi gerekmektedir.
- Kentin gelişiminin düzenli ve planlı yönlendirilmesi gerekmektedir.
- Kentte yaşayan yerel halkın turizm faaliyetlerine katılmaları ve turizm sektörünün ihtiyacı olan istihdamı sağlamak amacıyla üniversite ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği içinde çeşitli eğitim programları düzenlenmelidir.

Geçmişte sadece ulus devletlerin sorumluluğu altında olan doğal ve kültürel değerler günümüzde tüm insanlığın ortak mirası olarak kabul gördüğünden bu yönde yapılacak çalışmalar rekabet sürecinde Van'ı ayrıcalıklı bir konuma taşıyacaktır.

Kaynakça

Alp, Ş. (2016). Geleneksel Van Bahçe Kimliğinin Temel Unsurları. *Plant Dergisi*, http://www.plantdergisi.com/yazi-doc-dr-sevket-alp-239.html. Erişim: 10.02.2018.

Ashworth, G. and Page, S.J. (2011). Urban Tourism Research: Recent Progress and Current Paradoxes. *Tourism Management*, 32(1), 1-15.

Avcı, C. (2015). *Van Gölü Havzası'nda Urartu* İskan *Politikası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Anabilim Dalı/Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Bahar, O. (2016). Turizm ve Ekonomi. *Turizm Ekonomisi* içinde (2-25). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3416.

Bahçe, A. S. (2016). Alternatif Turizme Giriş. *Alternatif Turizm* içinde (3-25). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3405..

Çölemerikli, İ. (2009). Van Tarihi. *Van Kent Sempozyumu*. 1-3 Ekim 2009. Van: TMMOB Van İl Koordinasyon Kurulu.

Deniz, O. (2015). Van Kent Merkezine Yapılan Göçler ve Göçün Kentsel Gelişim Üzerine Etkisi. http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/semp5_18.pdf, Erişim: 13.01.2018.

Dinçer, M.Z. (1993). *Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm*.

İstanbul: Filiz Kitabevi.

Emekli, G., İbrahimov A. ve Soykan, F. (2006). Turizmde Küreselleşmeye Coğrafi Yaklaşımlar ve Türkiye, *Ege Coğrafya Dergisi*. 15, 1-16. İzmir.

Eraydın, A. (2001). Küreselleşme- Yerelleşme ve İşlevleri Farklılaşan Kentler. *Cevat Geray'a Armağan Kitabı* içinde (363-392). Ankara: Ankara Mülkiyeliler Birliği Yayınları, No: 25.

Erdoğan, S. (2006). *Minua (Şamram) Kanalı ve Urartu Bahçeleri.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Arkeoloji Anabilim Dalı. Van.

European Commission. (2000). *Towards Quality Urban Tourism, Integrated Quality Management (IQM) of Urban Tourist Destinations*, Brussels: European Communities Publications.

Freeman, C. ve Perez, C. (1988). Structural Crisis of Adjustment, Busi ness Cycles and Investment Behavior. Preece, D. McLoungh lin I. and Dawson, P. (Ed.). *Technology, Organization and In novation* içinde (871-901). London and New York: Taylor&Fran cis Group.

Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity.* Cambridge.

Işık, O. (1999). Kenti Düşünmek, Kent Üzerine Düşünmek, *Toplum ve Hekim*, Mayıs- Haziran, 14(3). 162-163.

Keskinok, Ç. (2009). Van Kentinin Kentleşme Sorunları. *Van Kent Sempozyumu*. 1-3 Ekim 2009. Van: TMMOB Van il Koordinasyon Kurulu.

Kılıç, S. (2006). *Van Kültür ve Turizm Envanteri I Tarihsel Değerler*. Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Laws, E. ve Le Pelley, B. (2000). Managing Complexity and Change in Tourism: The Case of a Historic City, *International Journal of Tourism Research, Res.2.* 229-246

Öziş, Ü. (1982). Outlook on Ancient Cisterns in Anatolia, Turkey, *Proceedings of the International Conference on Rain Water Cistern Systems* (Haziran 1982), Honolulu; 9-15.

Pınarcık, P. (2012). Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler. *Tarih İncelemeleri Dergisi. Cilt/Volüme XXVII. Sayı/ Number 2. Aralık/December 2012.* 459-482.

Pınarcık, P. (2014). Urartu Başkentleri. Ankara Üniversitesi. Dil ve Ta

rih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü. *Tarih Araştırmaları Dergi si*. 33 (56), 35-54. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergi ler/18/1956/20477.pdf Erişim: 18.12.2017.

Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and Global Culture*. Londra: Sage Publications.

Sassen, S. (1994). *Cities in a Wold Economy*. Sage Publications.

Tarhan. T. (2005). Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı'. *Anadolu Araştırmaları. 18/2*. İstanbul. 115-136.

Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semira mis) Kanalı*. Ankara.

Özer, U.S. (2010). *Şehir Turizmi ve Kültür: Yabancı Turistlerin Kültürel Bir Destinasyon Olarak İstanbul'u Değerlendirmeleri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Turizm ve Otel İşletmeciliği Anabilim Dalı. Eskişehir.

Özer, U.S. (2016). Özel İlgi Turizmi. *Alternatif Turizm* içine (s. 47-71). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3405.

Yılmaz, S. (2014). *Van İlinde Nüfus Hareketleri.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Şanlıurfa.

Van, Merkez ve Çevresi İlave ve Revizyon 1/1000 Uygulama İmar Planı Merkez Etabı Plan Açıklama Raporu (2013).

Wirth, L. (2002). Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme. Bülent Duru, Ayten Alkan (Ed.) *20. Yüzyıl Kenti Derleme ve Çeviri* içinde (77-106). Ankara: İmge Kitabevi.

http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Urartu%20Mimarisi/Urartu%20Mimarisi.htm (Erişim: 10.08.2018)